

*Van wraak en haat, over vergelding en rechtzetting,
naar vergeving en verzoening - Deel 1*

INHOUDSOPGAVE

02	Ten geleide
04	I. VAN WRAAK NAAR VERGELDING
04	Het aangedane kwaad ernstig nemen
08	Het aangedane kwaad lokt woede en haat uit
10	Van wraakrecht naar haat en wraak
13	Vorbij de wraak naar 'verging' en rechtzetting
16	Overzicht illustraties

Auteur van dit dossier is Prof. em **Roger Burggraeve** sdb, ethicus en Levinasonderzoeker aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen KU Leuven. Burggraeve is medestichter en ere-voorzitter van het Centrum voor Vredesethiek aan de KU Leuven. H. Geestcollege, Naamsestraat 40, 3000 Leuven. E-mail: roger.burggraeve@theo.kuleuven.be

Coverillustratie:
Toorn van Mikalojus Konstantinas Ciurlionis, 1904,
Warschau

TEN GELEIDE

„Is verzoening mogelijk na ernstige conflicten?” Dit thema behandelde Roger Burggraeve samen met mij op 25 april 2012 in het Vredescentrum van de Stad en de Provincie Antwerpen als onderdeel van de Opleiding Vredeseducatie. Daarop besloot onze werkgroep vredesspiritualiteit aan deze thematiek een volledige studiedag te wijden in de Sint-Andriesabdij bij Brugge op 16 juli 2012. Het thema werd meteen opengetrokken. We hebben niet alleen nagedacht over verzoening en vergeving, maar ook over wraak en haat, vergelding en vereffening. Deze laatste elementen zijn nu samengebracht in dit dossier. In januari 2013 verschijnt het tweede deel als dossier over vergeving en verzoening.

Zo sluiten we aan bij een lange traditie. Pax Christi is in 1945, op het puin van de Tweede Wereldoorlog, ontstaan als een beweging van verzoening. Deze verzoening tussen de vroegere vijanden werd één van de wegbereiders van de huidige Europese Unie. Na de gruwelen van de oorlogen rond het voormalig Joegoslavië kwam de thematiek van verzoening opnieuw naar voor, o.a. in de Europese oecumenische bijeenkomst te Graz in 1997. De vraag tot vergeving en verzoening stelde zich eveneens na de apartheid in Zuid-Afrika en na de genocide in Rwanda.

Samen met het Centrum voor Vredesethiek aan de Faculteit van Theologie van de KU Leuven zijn we halfweg de jaren '90 een hernieuwde reflectie rond deze thematiek begonnen. Dit resulteerde in het boek *“Terugkeer van de wraak? Een tijd verscheurd tussen revanche, vergelding en verzoening”* (Altiora Averbode, 1996). In 2000 verscheen het Pax Christi-boek *“Zand er over? Vereffenen, vergeven en verzoenen”* (Davidsfonds Leuven). Roger Burggraeve heeft nu een verhelderende samenvatting gemaakt van deze uitgebreide zoektocht, aangevuld met een aantal nieuwe inzichten van de jongste jaren.

Onder stuwning van Rik Beernaert, voorzitter van onze werkgroep vredesspiritualiteit, wordt deze thematiek ook meer direct verbonden met situaties van nood aan vergeving en verzoening en anders omgaan met kwaad in het leven van elke dag en in concrete zorgsituaties. Rik stelde deze dimensie tijdens de studiedag van 16 juli 2012 in een sprekende powerpoint in het licht, met ondermeer de hiernavolgende tekst.

Wie heeft de zon uit jouw gezicht gehaald? Wie heeft het licht in jou gedooft? Wie heeft je rooie wangen bleek gemaakt? Wie joeg de dromen uit je hoofd? Wie brak jouw kleine hart, kleurde je ogen zwart? Wie is niet nagekomen wat hij heeft beloofd? Wie heeft het lachen in je keel gesmoord, heeft je vuisten zo gebald? Wie heeft dat onbevengene kind vermoord dat altijd opstaat als het valt? Wie boog jouw rechte rug, trapte je speelgoed stuk? Wie brak jouw vleugels in de vreugde van hun vlucht? Wie is er aan jou voorbijgegaan? Wie verraadt hier jouw geloof? Wie hield zich voor het kraaien van de haan na de derde keer nog doof? Wie is het die vergat dat jij de toekomst had? Wie heeft jou net als ik te weinig liefgehad?
(D. Boubllil; vert. Nederlands: L. Gerritsen).

Jo Hanssens

Van wraak en haat, over vergelding en rechtzetting, naar vergeving en verzoening

In onze huidige samenleving merken we een dubbele trend op: enerzijds een onverbiddelijke zero-tolerantie ten opzichte van brutaliteit, agressie en schending allerhande; anderzijds een streven naar mededogen en verbondenheid, waarvan onder meer het Karen Armstrong-project 'Compassie'¹ een uiting is. Ook al lijken beide trends radicaal tegengesteld, toch komen ze in de discussie over vergeving en verzoening samen.² Op het eerste gezicht lijken vergeving en verzoening een uiting te zijn van mededogen, en dat is ook zo. Maar bij nader toezien is het onmogelijk om over vergeving en verzoening te spreken zonder de ervaring van het aangedane kwaad op te roepen. Precies omdat vergeving en verzoening een manier zijn om met het aangedane kwaad en onrecht om te gaan. Daarom valt onze studie in twee delen uiteen.

***“Word woedend,
maar laat de zon over je woede niet
ondergaan!” (Ef 4,26)***

Vertrekkend van een confrontatie met het begane kwaad staan we stil bij de reactie die dit kwaad bij het slachtoffer oproept. Concreet proberen we toegang te krijgen tot de kwetsuur die het berokkende kwaad bij het slachtoffer teweegbrengt, om daarna alle aandacht te richten op het woedegevoel als aanzet voor onze reflectie over wraak. Om de eigenheid van de wraak, zoals ze in onze actuele laatmoderne samenleving hoofdzakelijk beleefd wordt, in het vizier te krijgen, schetsen wij de verschuiving van collectief wraakrecht naar persoonlijke wraak. De vraag luidt dan hoe wij wraakgevoelens recht

kunnen doen zonder in het geweld van de effectieve wraakneming terecht te komen. Vandaar onze aandacht voor de overschrijding van de wraak door rechtzetting en vergelding. In een tweede deel proberen we zicht te krijgen op de manier waarop vergeving en verzoening met het aangedane kwaad en onrecht omgaan, en wat dit zowel voor slachtoffers als voor daders inhoudt. Zo zal blijken hoe vergeving zowel voorwaardelijk als onvoorwaardelijk is, en tevens hoe ze van de verzoening moet onderscheiden worden.

¹ K. ARMSTRONG, *Compassie*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2011. Het 'Charter for Compassion' kreeg in februari 2009 in Zwitserland zijn definitieve gestalte en werd op 12 november 2009 op zestig verschillende locaties in de wereld bekendgemaakt. Het begint als volgt: "Het principe van compassie ligt ten grondslag aan alle religieuze, ethische en spirituele tradities, en roept ons op om ieder ander altijd te behandelen zoals we zelf willen worden behandeld".

² R. BURGGRAEVE, D. POLLEFEYT, J. DE TAVERNIER (reds.), *Zand erover? Verrekenen, vergeven, verzoenen* (Pax Christi Pocket 2000 - Cahier voor Vredetheologie 12), Leuven, Davidsfonds, 2000.

DEEL I. VAN WRAAK NAAR VERGELDING

Willen we iets begrijpen van het 'werk' van de vergeving, maar ook van de moeilijkheden en valkuilen op de weg naar vergeving en verzoening, dan moeten we vertrekken bij wat eraan voorafgaat. Dat is namelijk de ervaring van het aangedane kwaad en onrecht en de reacties van woede, wraak en vergelding die ze oproepen. Als men daar niet de nodige aandacht aan besteedt, wordt het denken en spreken over vergeving goedkoop en inauthentiek, wat op zijn beurt leidt tot agressie en ressentiment tegen al wie nog maar durft pleiten voor enige vorm van mildheid, mededogen en vergeving.

HET AANGEDANE KWAAD ERNSTIG NEMEN

Wraak en haat vallen nooit uit de lucht. Er gaat steeds iets aan vooraf. Heel concreet is er iemand – 'dader' genoemd – die iemand anders – 'slachtoffer' genoemd – iets ernstigs aandoet, dat wil zeggen onrecht aandoet, schade berokkent, lichaam en integriteit aantast. Dit aangedane kwaad, in de morele orde 'misstap' of 'fout' en in de strafrechtelijke orde 'wetsovertreding' en 'misdaad' genoemd, kan zich voordoen als krenking of belediging, ontrouw en misbruik van vertrouwen, schending of aanranding en seksueel misbruik, psychische of lichamelijke schade, geweld en onrechtvaardigheid...

We opteren er duidelijk voor om te vertrekken van het morele kwaad, te begrijpen als een manier om het zijn en de waarde van levende wezens en personen aan te tasten, te ontkennen en te vernietigen. Deze ervaring van het kwaad wordt in samenlevingen, culturen en religies uitgedrukt in morele codes, waarden en normen, die vaak door een 'hogere instantie' beschermd worden. Bepaalde vormen van moreel kwaad worden in concrete samenlevingen ook in wettelijke vormen en regels gegoten, namelijk wanneer het gaat om ernstige aantastingen van de identiteit en integriteit van personen, die geworteld is in hun vrijheid en hun intrinsieke onaantastbaarheid. Dit laatste wordt vandaag vaak vertolkt via de mensenrechten.

Het is mogelijk dat het aangedane (morele, wettelijke of criminele) kwaad een breuk teweegbrengt in de verhouding die slachtoffer en dader voordien hadden, maar dit is niet altijd het geval. Het is evenzeer mogelijk dat er geen enkele relatie tussen beide bestond, en dat de relatie pas door het aangedane kwaad ontstaat, zij dat het dan om een volstrekt negatieve en niet vrij gekozen relatie gaat. Een negatieve relatie is echter ook een relatie. Wraak is ook zo'n relatie, of stelt zelfs een relatie in, voor zover ze een emotioneel geladen manier is om op het kwaad en de dader te reageren. Daarom blijven we eerst bij het aangedane kwaad stilstaan, om dan de reacties van woede en wraak beter te kunnen begrijpen.³

Objectieve en subjectieve kant van het berokkende kwaad

Aan het aangedane kwaad zitten twee kanten vast, een objectieve en een subjectieve. Enerzijds is er het kwaad dat aangedaan wordt, anderzijds het kwaad dat door het slachtoffer ondergaan wordt. Hiermee stoten we onmiddellijk op een paradox, die voor de begeleiding van daders en slachtoffers niet onbelangrijk is. Het aangedane kwaad door de ene – de dader – brengt namelijk tegelijk het ondergane kwaad en het lijden van de andere – het slachtoffer – mee.

Eerst blijven we stilstaan bij het kwaad, dat door een dader wordt gepleegd. Welke ook de uitwendige omstandigheden en subjectieve aanleidingen zijn, die tot een zeker begrip

³ J. DUYNDAAM, *Stappen naar vergeving*, in: *Mededelingen van de Levinas-Studiekring*, 4 (1999), nr. 1/2, pp. 3-4

en zelfs verontschuldiging kunnen leiden, het kwaad dat aangedaan wordt, vertoont steeds een objectief karakter. Het heeft iets onverbiddeleijks: het kan niet meer ongedaan gemaakt worden. Wat gedaan is, is gedaan, hoe men er nadien als dader – met spijt of schaamte – tegen aan moge kijken. We kunnen dit met een sterke uitdrukking ook de ‘dodelijke ernst’ van het kwaad noemen. Ook al doodt het kwaad het slachtoffer vaak niet letterlijk, iemand kwaad aandoen is haar of hem ook steeds een beetje ‘doden’ – wat uitgedrukt ligt in ‘schaden’, ‘misbruiken’, ‘schenden’ en ‘aantasten’. Ondanks de alledaagsheid en banaliteit van het kwaad aan de kant van de dader, in die zin dat het kwaad op een soms heel begrijpelijke manier uit een of andere ontregelde begeerte van de dader voortvloeit, blijft het aangedane kwaad getekend door een objectieve weerbarstigheid waarop elke mogelijke uitleg afschampt. In dit opzicht vertoont het kwaad, hoe groot of klein ook, ook een ‘diabolisch’ karakter, en dit in de letterlijke zin van het woord: ontbindend, destructief, het tegenovergestelde van ‘symbolisch’: samenvoegend, verbindend, verenigend. Het diabolische van het kwaad hangt dus niet op de eerste plaats af van zijn kwantiteit, hoewel een verpletterende massiviteit zeker ook meespeelt in de kwalificatie van het aangedane kwaad als diabolisch. Het hangt veeleer af van het kwalitatief karakter van het kwaad, van zijn onuitwisbaar, scheidend en tegenstellend karakter.

Dit betekent dat het kwaad zelf nooit mag gebagatelliseerd worden. Alleen een eerlijke omgang met het feit en de ernst van het kwaad kan het eenzijdig ontwikkelen en escaleren van wraakgevoelens voorkomen. Eén van de bronnen van wraakgevoelens en wraakhandelingen is precies het gevoel bij het slachtoffer dat het aangedane kwaad door de dader en/of de omgeving niet op zijn reële zwaarte en impact wordt geschat. Vandaar ons pleidooi om het aangedane kwaad, zowel bij onszelf als bij een ander, niet alleen te erkennen maar ook eerlijk te benoemen, om er een oordeel over uit te spreken. Soms durft men het kwaad geen kwaad meer te noemen, maar noemt men het liever een ‘drama’ dat iemand overkomt. Daardoor ‘promoveert’ men de dader onwillekeurig tot slachtoffer, uit schrik om een dader nog een dader te noemen.

Treffend was bijvoorbeeld een commentaar naar aanleiding van een moeder in Duitsland (2005) die negen van haar pasgeboren kinderen doodde. Men beseft wel dat het doden van je baby na de geboorte niet valt goed te praten: “babymoord is een stap te ver”. Maar het wordt vooral een drama genoemd. De laatste zin van de commentaar luidt: “In het licht van de geschiedenis valt wat gebeurd is niet ‘onmenselijk’ te noemen.” Dat het om een onmetelijk menselijk drama gaat, zal niemand ontkennen, zeker als men de omstandigheden leert kennen waarin de vrouw heeft moeten leven (jeugdige leeftijd, werkloosheid, zonder steun van haar partner, vereenzaming). Deze subjectieve ‘deculpabilisering’ (‘ont-schuldiging’ als een vorm van

‘ontoerekeningsvatbaar verklaren’) voert echter tot een ‘de-ethisering’, in die zin dat men het morele kwaad in dit drama niet meer als kwaad durft erkennen en benoemen. Nochtans is deze erkenning en benoeming van cruciaal belang, zowel voor de heling van de vrouw in kwestie als voor het herstel van de symbolische orde (van oriënterende en structurerende waarden en normen) in onze samenleving.

Soms gebruiken mensen de uitdrukking ‘je moet er niet te zwaar aan tillen’ of ‘het is niet zo erg’. Maar dan maken ze zichzelf iets wijs en bereiden ze onwillekeurig, onderhuids, reeds de ergernis en de latere wrok- en wraakgevoelens voor. Zo’n ergernis kan gaan drukken, vooral als ze geregeld opduikt. Als het kwaad dan niet bij naam genoemd wordt, bezinkt het in de mens. Inwendig ontwikkelt men dan een bepaalde vorm van boosheid of agressie over dat voorval, omdat men niet uitspreekt tegenover de ander dat men het er niet mee eens is. Het negatieve, verongelijkte gevoel kan zich zodanig in iemands ‘ziel’ gaan nestelen, dat het grondgevoel van haar of zijn gemoed erdoor kan getekend worden. Dat kan leiden tot onbeheerste, zelfs obsessievolle wraakgevoelens en agressie.

Het niet ernstig nemen van het aangedane kwaad kan zich ook uiten in de wil om vlug te vergeven. Op een voluntaristische wijze beveelt men zichzelf dan om de ander het aangedane kwaad niet meer kwalijk te nemen maar te pardonneren. Maar dan is vergeving geen resultaat van een emotioneel verwerkingsproces, waarin men de ernst van het kwaad op geen enkele wijze verdoezelt maar integendeel ten volle erkent en aanwezig stelt. Vergeving kan dus te vlug en te vroeg komen. Vergeving is vals, zelfs ziekmakend als ze het aangedane kwaad onder tafel veegt (‘zand erover’). Men kan proberen zich over het aangedane kwaad heen te zetten door het te negeren of te verdringen. Dan blijft het echter zodanig in het hart, de ziel en het lijf van het slachtoffer smeulen, dat het langzaam maar zeker uitmondt in vaak ondergrondse, en dus niet rechtstreeks toegankelijke gevoelens van bitterheid, ressentiment en wraak.

Het aangedane kwaad slaat wonden

Er is echter méér nodig dan het erkennen en benoemen van de objectieve ernst van het kwaad. We moeten ook binnentreden in het kluwen van gevoelens die bij het slachtoffer door het aangedane kwaad opgewekt worden. Concreet kunnen we in de subjectieve beleving en ervaring van het aangedane kwaad door het slachtoffer twee sporen trekken: kwetsuur en woede. Het kwaad dat iemand wordt aangedaan maakt enerzijds kwaad en verwondt anderzijds het slachtoffer. We richten eerst onze aandacht op de ervaring van het kwaad als kwetsuur, omdat men vaak te snel en te eenzijdig alleen maar blijft staan bij de woede (en de eventuele wraak die eruit voortvloeit).

Wat de kwetsuur betreft die door het aangedane kwaad en de dader in het slachtoffer wordt ‘geslagen’ of ‘ingesneden’

is het eerst en vooral belangrijk die kwetsuur te erkennen als kwetsuur. Men mag niet verdoezelen dat men gekwetst is, niet voor de ander maar ook niet voor zichzelf. Dat is vandaag niet zo makkelijk. Erkennen dat men gekwetst is, impliceert dat men erkent dat men kwetsbaar is. Zo kunnen we erg kwaad worden als iemand ons in de steek laat. Eigenlijk erkennen we in onze woede dat we daardoor gekwetst zijn. Kwetsbaar zijn is echter net wat we vandaag niet willen zijn. Vandaag wil iedereen volmaakt zijn en alles in zijn of haar macht hebben. We willen ongenaakbaar zijn. Opmerkingen als 'het is niet erg, hoor', 'ik kan daartegen' of nog 'het doet me niets' duiken dan ook geregeld op. Eigenlijk doet het ons wel iets. Alleen willen we het niet geweten hebben.

Het is ook belangrijk de aard en de omvang van de kwetsuur te erkennen.⁴ Niet alle kwetsuren gaan even diep. We kunnen gradaties onderscheiden. Een eerste, meer oppervlakkige kwetsuur, kunnen we aanduiden als een *buil*. Het gaat om een onopzettelijke wonde, die kan voortvloeien uit een ondoordachte daad, uitlating of verspreking, of uit ongevoeligheid, geïrriteerdheid of lichte onenigheid. Het kan ook gaan om een foute inschatting van een situatie of het gedrag van iemand anders, waardoor men zonder het echt te willen die ander heeft beledigd. Men voelt pijn, maar het gaat enkel om een oppervlakkige irritatie, die verwarring en teleurstelling schept en tijdelijk de openheid bemoeilijkt. De wonde blijft uitwendig, zonder ons echt aan de binnenkant van ons wezen te raken.

Verruwing van zeden tiert welig op een bodem van onverschilligheid. Soms is dat onschuldig. Bij scholieren is het in om *cool* en ongeïnteresseerd te lijken. Vaak is dat een gewilde uitstraling. Soms is het erger en is er inderdaad een ressentiment of vijandigheid voelbaar. Wanneer mensen door niets werkelijk aangesproken worden en dus niets hun achting oproept, wanneer ze bovendien door anderen geconfronteerd worden met het tegenovergestelde van de onverschilligheid die zijzelf voelen, dan slaan zij gemakkelijk door naar rancune en bitterheid. Dat is een gevaarlijke voedingsbodem voor haat en agressie zonder aanwijsbare reden.

R. BURGGRAEVE, J. DE TAVERNIER, D. POLLEFEYT & J. HANSSENS, *De verruwing voorbij. Over de kwetsbaarheid van alle leven*, Davidsfonds/Pax Christi Vlaanderen, 2004, p. 180.

Een tweede soort wonde kunnen we omschrijven als een *snede*. Dit is al een vrij ernstige kwetsuur, die bewust wordt aangebracht. Men kan hierbij denken aan iemand die ons bewust kwetst of kleineert, of aan het gevoel verraden of in de steek gelaten te worden. Het kan gaan om onredelijkheid en oneerlijkheid, of de gevolgen van iemands egoïsme. Iemand kan ons heel overwogen iets betaald zetten, of ons

in het publiek in verlegenheid brengen. De pijn die we hierbij voelen is indringender en wordt ook persoonlijk opgenomen. De pijn is scherp omdat wat ons aangedaan wordt tegen ons rechtvaardigheidsgevoel ingaat. De snede die wordt aangebracht gaat gepaard met gevoelens van niet gewaardeerd en gerespecteerd worden, niet beschermd en graag gezien worden.

De derde kwetsuur is de *open wonde*. Het gaat om een grote wonde die dieper zit, in onze binnenkant, ons hart en gemoed, en die ons bewust door een ander werd aangedaan. Het kan gaan om een boosaardige of venijnige aanval of om onophoudelijke kritiek, zonder enige vorm van mildheid, om persoonlijke diep treffende smaad of om een bitter verraad dat met onze eigen wezenlijke levensengagements te maken heeft. De pijn die we voelen raakt ons heel persoonlijk en gaat niet vlug over, maar houdt aan. De pijn kan ons zodanig kwellen en achtervolgen dat de wonde verzweert en de pijn zich niet alleen in ons hart maar ook in onze ziel – ons wezen – zelf vastzet, waaruit dan gevoelens van wrok, bitterheid, wraak en haat ontspruiten (zie verder).

Het kwetsende woord,
 éénmaal levend,
 pas nog uitgesproken,
 wie brengt het terug,
 het woord?

Onophoudelijk onderweg
 Waar het voorbij trekt
 verdort het gras,
 vergelen de bladeren,
 valt sneeuw.
 een vogel zou naar je wederkeren;
 niet het woord.

Zo even nog in jouw mond.
 Je stuurt andere woorden achterna,
 woorden met bonte, zachte veren.
 Het kwade woord is sneller;
 Het houdt nooit op aan te komen.

Beter een mes dan een woord.
 Een mes kan bot zijn,
 steekt vaak aan het hart voorbij.
 Het woord echter niet.
 Tenslotte, het woord.
 Immer tenslotte, het woord.

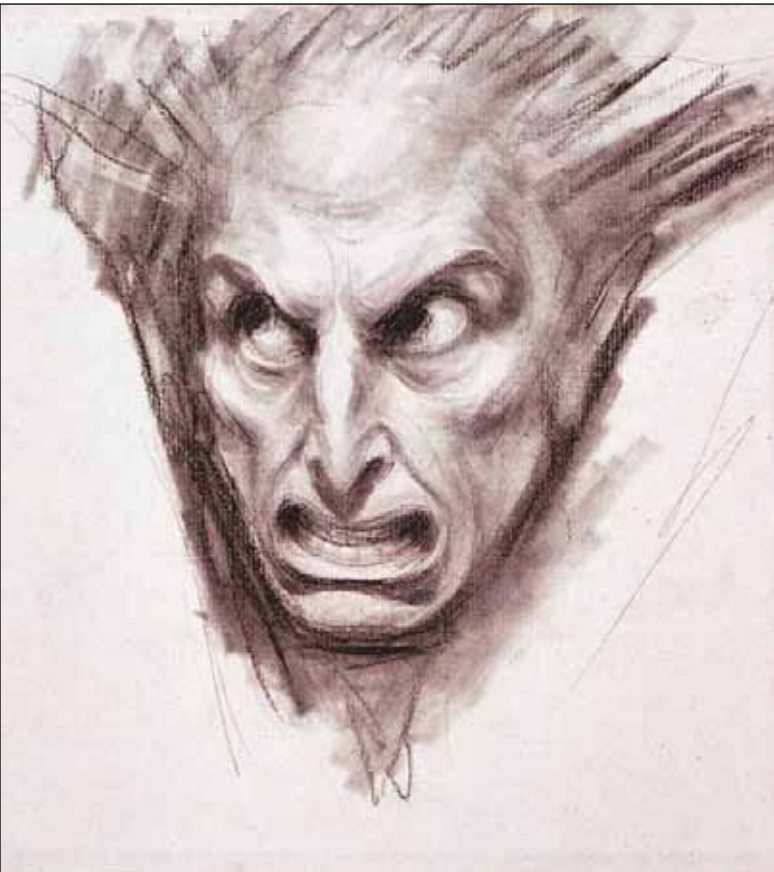
Hilde Domin, vertaald uit het Duits door Ingeborg Boonen.

De vierde kwetsuur kunnen we de *verminkende wonde* noemen. Het is een wonde die ons hele zijn aantast, een diepe wonde in de geest die kan uitgroeien tot een globale

4 J. & P. SANDFORD & N. BOWMAN, *Kiezen voor vergeving. Buigen of barsten*, Face to Face Printing & Publishing House, 1998, pp. 59-70.

bitterheid of verbittering tegenover het leven. De wonde kan zo diep gaan dat men de verminking en haar vertakkingen niet beseft. Hierbij denken we aan traumatische ervaringen in de kinderjaren (zoals emotioneel, lichamelijk of seksueel misbruik). Andere vormen van diepe verminking ontdekken we in onverwerkt leed, in gemis aan liefde en opvoeding, terwijl men daar toch fundamenteel recht op heeft, of in vormen van onherstelbaar verlies en terreur. En de kwetsuur wordt nog bezwaard wanneer de aanvaller volstrekt cynisch of onverschillig blijft en op geen enkele wijze berouw toont. Het gevolg van zo'n diep verminkende wonde is dat het basisvertrouwen in het leven en in zichzelf aangetast wordt, zodat men zich achtergelaten of verworpen voelt. Zo'n diep ingegrifte kwetsuur manifesteert zich in gevoelens van algemeen wantrouwen en vijandigheid, machteloosheid en

dan kan de waarheid in het eigen levensverhaal een plaats krijgen en kan men zichzelf leren vergeven in het besef dat men kwetsbaar is. Dan pas kan men zijn kwetsuur leren aanvaarden. In dit verband willen we opmerken dat vergeven niet alleen speelt tussen mensen, maar ook tegenover zichzelf. Men moet zichzelf kunnen vergeven, niet dat men iets fout gedaan heeft, maar dat men het niet allemaal aan kan. Zichzelf vergeven is in vrede leren leven met wat men kan en niet kan, met eigen gebrokenheid en kwetsuur. En precies daarvoor heeft men de ander nodig. De kwetsuur bij zichzelf erkennen en met iemand delen is nodig om niet in de val van de veralgemening te trappen. Men moet zich ervoor hoeden de kwetsuur te verabsoluteren. Mensen die gekwetst zijn, zeggen vaak: 'Mijn leven heeft elke zin verloren' of 'Niemand wil me nog'. Dat zijn depressieve reacties die voortvloeien uit een realiteit die wellicht ten dele waar is, maar die veralgemeend en uitvergroot wordt.

algemene angst, waardoor men zich ook gaat isoleren en als het ware uit het leven terugtrekt.

Het feit en de aard van de kwetsuur erkennen betekent meteen ook dat men ze moet kunnen delen met iemand. Op een bepaald ogenblik moet men nederig genoeg zijn om te erkennen dat men het niet alleen aankan en dat men iemand anders nodig heeft. Dat is natuurlijk best een vertrouwenspersoon. Het is belangrijk tegenover hem of haar de eigen kwetsbaarheid uit te spreken, omdat men zo erkent dat men door de ander pijn kan worden aangedaan. Slechts

De aangedane kwetsuur verabsoluteren is een vorm van narcisme. Als slachtoffer betreft men alles op zichzelf en acht men zichzelf groter en belangrijker dan men in wezen is. Men nestelt zich als het ware in de eigen ellende. Men geniet er bijna van dat men slachtoffer is van aangedaan kwaad. In dit narcisme ziet de mens zichzelf nooit als dader, maar enkel als slachtoffer. Zelf heeft hij of zij nooit schuld. Vaak kunnen mensen zich jarenlang wentelen in iets wat hen is aangedaan, het gebeurde te pas en te onpas oprakelen en alles vanuit dat perspectief beleven. Soms gaan ze daar zelfs fysiek aan kapot. Om dit te voorkomen moeten zij juist hun kwetsuur kunnen delen met een ander, een vertrouwenspersoon, mogelijk een professionele hulpverlener. Die ander kan hen genezen van hun narcistische depressie door te helpen de kwetsuur in de juiste proportie te zien. De ander helpt om inzicht te krijgen in wat in hen gekwetst is en wat niet. Het is belangrijk dat slachtoffers doorheen deze 'begeleiding' ontdekken dat ze niet helemaal gebroken of geschonden zijn. Stap voor stap kunnen zij nagaan wat de dader in hen niet heeft aangetast.

Een belangrijke taak voor de vertrouwenspersoon is met andere woorden het gekwetste slachtoffer tot het inzicht brengen dat niemand in staat is een ander volledig kapot te maken. Dan kunnen zij teruggaan naar het kwaad dat hen is aangedaan, kunnen zij een soort inventaris maken van de ravage die werd aangericht en van het goede dat nog rest. Om overeind te blijven en hun zelfrespect te behouden, hebben ze dat positieve element nodig. Daarom moet de vertrouwenspersoon of hulpverlener er zich voor hoeden mee te praten met het slachtoffer. Hij mag het kwaad dat de ander werd aangedaan niet alleen weerspiegelen, of erger nog isoleren en uitvergroten: 'Nu heb je toch wel echt pech. Iedereen is inderdaad tegen jou.' Het kwaad bagatelliseren is evenmin een goede reactie: 'Je moet alleen een beetje geduld hebben, het slijt wel.' Als begeleider moet men juist het kwaad erkennen en de ander helpen dat kwaad in zijn juiste proportie te zien en te aanvaarden. Alleen zo kunnen mensen leren uit wat ze hebben moeten doormaken. Alleen zo kunnen ze groeien naar nieuw licht en vertrouwen.

HET AANGEDANE KWAAD LOKT WOEDE EN HAAT UIT

Na deze reflectie omtrent de wonde die door het kwaad in het slachtoffer wordt geslagen, willen we nu onze aandacht richten op de woede of het 'kwaad worden over het aangedane kwaad'. Deze woede vormt immers de rechtstreekse aanleiding tot wraakgevoelens die op hun beurt uitmonden in reële wraakneming. Onze vragen zijn: Wat houden gevoelens van woede over aangedaan kwaad in? Waartoe zetten ze aan én waartoe dagen ze uit? Wat is er nodig om ze te 'vermenselijken'?

Woedegevoelens niet verdringen noch koesteren

Veel mensen hebben het moeilijk met de emotie van woede over aangedaan onrecht en kwaad. Mensen hebben echter 'recht' op hun woede. Woedegevoelens zijn niet tegennatuurlijk of verkeerd, maar integendeel heel menselijk en rechtmatig. Het woord 'woede' zelf roept bij sommigen reeds het beeld op van vormen van extreem geweld. Vandaar dat ze er reeds bang voor zijn deze emotie in zichzelf nog maar toe te laten. In naam van een verkeerde of verminkte opvatting over de liefde, willen ze elke agressieve gemoedsbeweging wegduwen. Nochtans is de woede als emotie een gezonde psychologische realiteit. Ze manifesteert onze gevoeligheid en raakbaarheid, onze niet-onverschilligheid voor vormen van kwaad, belediging, onrecht, vernedering, onheuse behandeling, machtsmisbruik, schending van vertrouwen, enzovoort. Sommigen denken verkeerdelijk dat men, om niet in wraak terecht te komen, het 'negatieve' gevoel van woede moet onderdrukken. Het is juist het tegenovergestelde. Precies om wraak te voorkomen moet men zijn woede toelaten en onderkennen. Deze gevoelens verdoezelen is een vorm van zelfbedrog. Men maakt zichzelf wijs dat men reeds in het reine is met de krenking die door het aangedane kwaad is teweeggebracht.

"Ik werd er mij [tijdens 2 jaar pastoraal werk] bewust van dat de schuldvraag me existentieel intens aansprak. Ik heb toen in mezelf een verborgen zone van kwetsuren en geleden onrecht ontdekt die volledig uit mijn geheugen was gewist. Men had ons tijdens de jaren voordien steeds verteld over de fout, over de zonde, over het kwaad dat je zelf anderen aandeed. Maar het kwaad en het onrecht dat je had ondergaan, kwam niet ter sprake. (...) De schuldvraag is echter vaak destructief omdat het slachtoffer het haar of hem aangedane kwaad verdringt en reageert op het kwaad en de onmacht door te stellen: 'Dit is mijn schuld'. (...) De schuldvraag wordt dan een groot bos waarachter je de boom van het ondergane ongeluk niet meer ziet... Sommige christenen zien liefde en woede als

onverenigbaar. Als je van iemand houdt, zou je niet in conflict mogen gaan en zeker geen woede mogen voelen en uiten! Dat is echter een totaal fout idee van het christelijk geloof. Jezus zelf is geworteld in de Hebreeuwse Bijbel die vol staat met verhalen over mensen die in woede ontsteken! Wanneer in de Bijbel gesproken wordt over woede, gaat het in twee derde van de gevallen over God die in woede ontsteekt en slechts in één derde van de gevallen over de mens. Als de mens naar het beeld van God geschapen is, dan heeft de mens absoluut recht op woede! Vele mensen willen niet doorheen de woede gaan om uiteindelijk aan de vergeving toe te komen. (...) Sommige mensen zeggen: 'Ik heb er geen nood aan om anderen te confronteren, ik heb voldoende innerlijk werk verricht.' Maar wat als de ander herbegint en me opnieuw kwetst, aangezien hij niet weet hoeveel pijn hij me heeft gedaan omdat ik het niet vertel?''

Cf. L. BASSET, *Dodelijke schuld, heilige woede, goddelijke vergeving*, in: *Tussen goed en kwaad*, I. CORNU & J. VAN DER VLOET, Antwerpen, Halewijn, 2010, pp. 48-53 (passim)

We kennen trouwens de nefaste gevolgen van de verdrongen woede. Ze kan inderdaad 'verschuiven', zodat ze zich richt tegen onschuldige wezens – niet alleen mensen, maar soms ook dieren en zelfs voorwerpen. Kleine vormen van opgekropte woede kunnen zich daarenboven zodanig - weliswaar ondergronds en dus onbewust - opstapelen dat ze op sommige onvoorspelbare momenten ongecontroleerd uitbarsten. De aanleiding lijkt alleen een speldenprik, maar het effect kan een vulkaanuitbarsting zijn, buiten alle redelijke proporties. De ondergrondse verschuiving kan er ook in bestaan dat de woede zich vermomd infiltreert in andere gevoelens en uitingen, zoals ongenadige blaam, nijldige kritiek, sarcasme en misprijzen, koud cynisme, bittere spot en venijnige vijandigheid, of passieve agressiviteit die elke mogelijke vreugde in verhoudingen doodt. Deze uitingen zijn (of worden) daarenboven repetitief van aard, precies omdat hun oorsprong niet onderkend wordt.

Een ander courant fenomeen is dat men ten gevolge van de verdrongen woede op anderen zijn gevoel van irritatie overplaatst. Wie zich niet bewust geworden is van zijn woede is geneigd deze op anderen over te dragen. Dan voelt men zich bedreigd door de gestalten van zijn eigen woede, die men aan anderen heeft toegekend. Anderzijds kan een weggeduwde woede zich ook tegen onszelf keren. Wie geen enkel woedegevoel toelaat, ook het kleinste niet, zal zichzelf onwillekeurig beschuldigen wanneer het toch maar even opduikt. Deze zelfbeschuldiging kan escaleren tot een vorm van zelfbestrafing, of zelfs uitmonden in vormen van depressie, met *in extremis* alle mogelijke zelfdestructie- en

zelfmoordgevoelens van dien. Therapeuten wijzen er ook op hoe niet toegegeven, hardnekkig voortwoekerende woede – voortwoekerend precies omdat ze niet onderkend wordt – kan uitmonden in allerlei psychosomatische klachten en ziekten.

Opdat woedegevoelens niet vernietigend maar opbouwend zouden werken

Woede is dus niet steeds een ondeugd of moet niet steeds leiden tot wrok en haat of moord. Zij kan ook bron van deugd worden, tenminste als men er zich niet in nestelt maar positief oriënteert en overschrijdt. Al te gemakkelijk verwacht men de spontane emotie van woede met die van het ressentiment. Uiteraard manifesteert de woede zich als een gewelddadige beweging van het gemoed. Maar niettegenstaande haar verschijning vertoont ze ook positieve kanten. Ze is een normale reactie op aangedaan onrecht die

niet alleen het onrecht onderkent maar er ook toe aanzet dit onrecht een halt toe te roepen: morele verontwaardiging. Hierop komen we terug, als we ingaan op rechtzetting en vergelding. Wrok daarentegen nestelt zich in het hart als een kanker, die zijn venijn langzaam maar zeker uitzaait. Ressentiment camoufleert een blinde en hardnekkige

woede, die slechts genoegdoening vindt wanneer de 'dader' zwaar gestraft en vooral vernederd is.

Heel wat mensen, die door anderen diep gekwetst of geschonden werden, moeten geholpen worden om met hun diep-agressieve gevoelens in het reine te komen. Deze gevoelens hoeven niet verdrongen te worden, ze mogen integendeel aan bod komen zoals ze zijn: 'Ziehier, wat ik in mij vind...'. Ze getuigen immers van het aangedane onrecht dat men onverdraaglijk vindt. Maar precies door de diep invretende negatieve gevoelens te uiten of in een symbolische vorm of in een woederitueel uit te drukken kan men voorkomen dat het verbaal geweld in reëel geweld uitmondt. Als de woede juist gekanaliseerd wordt, kan dit bijdragen tot het goed functioneren van menselijke relaties. Het is daarbij belangrijk onze eigen grenzen en waarden te verdedigen, en dit soms met kracht en verontwaardiging. Doorheen de emotie van de woede ontdekken wij trouwens de waarden die ons het meest ter harte gaan. Opkomende woede werkt als een alarmbel of knipperlicht. Ze geeft te kennen welke gevoelige plaatsen bij ons geraakt of bedreigd worden of waar wij het gevoel krijgen misbruikt te worden. In tegenstelling tot degene die zijn opgewekte woede inhoudt en verbergt achter een houding van onverschilligheid of gelatenheid, geeft men door een oprechte en juiste uiting van zijn woede eigenlijk te kennen dat men het contact wil herstellen. Woede is een teken van betrokkenheid, die uiteraard verder reikt dan de woede zelf, en gerezen hindernissen tot communicatie en verstandhouding wil opheffen. Kortom, de woede wekt in mij de morele energie om kwaad en onrecht aan te pakken. Precies daarom is het belangrijk de woede te erkennen én juist te oriënteren en aan te wenden, zonder er zich zomaar aan uit te leveren.

Auschwitz. Hiroshima. De Goelag Archipel. Rwanda. Ex-Joegoslavië. In confrontatie met dergelijke en zoveel andere moderne vormen van het menselijk kwaad voelen we in onszelf spontaan een diepe afschuw opwellen. We huiveren. We zijn kwaad op het kwaad. In deze verontwaardiging over het kwaad doet de mens een merkwaardige ontdekking. Hij komt tot de vaststelling dat hij niet zomaar een neutraal wezen is, dat willekeurig kan doen en laten wat het wil, maar dat hij van meet af aan betrokken is op het goede. In de morele verontwaardiging komt de mens zijn verbondenheid met het goede op het spoor, nog vóór hij bewust voor het goede heeft kunnen kiezen. In de soms machteloze woede over het onrecht komt met andere woorden de wezenlijke niet-onverschilligheid van de mens ten opzichte van goed en kwaad tot uitdrukking.

D. POLLEFEYT in *De terugkeer van de wraak?*, Averbode/Gooi en Sticht, 1996, p. 100.

VAN WRAAKRECHT NAAR HAAT EN WRAAK

Vermits wraakgevoelens in ons bewustzijn en in ons spreken vaak in het verlengde liggen van de woede omtrent het aangedane kwaad, moeten we in een volgende stap die verhouding tussen woede en wraak verder onderzoeken. Maar vooraleer we die verhouding expliciteren, staan we eerst stil bij de idee van de wraak zelf.⁵

Van collectief wraakrecht...

Vandaag begrijpen wij wraak meestal in individuele zin, terwijl dit in de geschiedenis niet steeds zo geweest is. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het *Germaanse wraakrecht* in de Hoge Middeleeuwen.⁶ Het collectieve wraakrecht komt voor in een maatschappij waar heldendom en eer tot de ideologie of het 'waardenethos' behoren. Dat is zeker zo voor het Germaanse wraakrecht zoals het hier in onze contreien geheerst heeft. We spreken niet toevallig over 'wraakrecht', vermits het gaat om een gedragsregel die sociaal georganiseerd is en dus deel uitmaakt van een coherent samenlevingssysteem. We kunnen drie karakteristieken in dit sociaal wraakrecht onderscheiden. Vooreerst geldt de wraakneming als een sociale imperatief. Het is een plicht die niet alleen de afzonderlijke individuen overschrijdt maar ook de sociale verhoudingen hiërarchisch structureert. Het individu bestaat maar in zover het tot een groep behoort: familie, clan, beroepsgroep, etnische gemeenschap. Zonder steun van de groep bestaat men eigenlijk niet meer. Anderzijds is de groep ook direct betrokken op wat zijn leden overkomt. Binnen deze wederkerigheid van groep en individu geldt dan ook de ongeschreven afspraak van loyaliteit en verdediging van de eer tegen degenen die de groep of zijn 'dragende' en 'samenbindende' personen in hun bestaan bedreigen. De aantasting van de groep wordt precies door de wraak rechtgezet. Als tweede karakteristiek geldt dat de wraak de verschillende grenzen en afbakeningen in de samenleving doorkruist. De wraak blijft niet horizontaal, of beperkt tussen mensen van gelijke stand. Zij snijdt verticaal doorheen de standen, zodat bijvoorbeeld een knecht zijn heer heeft te wreken. De wraak loopt ook doorheen de tijd: heel wat jaren kunnen voorbijgaan, vooraleer de wraak uitgevoerd wordt. Wraak is overdraagbaar van de ene generatie naar de andere. Ze overschrijdt ook de geografie; ze blijft niet lokaal, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat degenen die verbannen zijn hun wraakplicht niet (mogen) vergeten. Een derde karakteristiek is dat de wraak een helse spiraal ontwikkelt. Ze 'besmet' al degenen die met de gekrenkte hooggeplaatste persoon of 'held' in verbinding staan, bijvoorbeeld niet alleen de graaf, maar ook zijn gezellen, zijn lijfeigenen, zijn dienaars. Hieruit ontstaat dan een spiraal van geweld, die eindigt bij de

dood van allen – tenzij met uitzondering van één enkele, die aan het bloedbad ontsnapt om er getuigenis van af te leggen.

Het kan niet ontkend worden dat het collectieve wraakrecht in ons 'sociaal onbewuste' ligt opgeslagen. Meestal leidt het daar een sluimerend bestaan, maar in extreme omstandigheden – wanneer bijvoorbeeld de familie- of clansolidariteit aangetast wordt – kan het plots weer opduiken en leiden tot merkwaardige vormen van 'eremoorden' of 'bloedwraak'. In deze context kunnen we ook verwijzen naar bepaalde culturen, waarin ook vandaag nog het 'wreken van de geschonden eer' van een familielid (bijvoorbeeld de eer van een verkrachte zus of van een vermoorde ouder) nog geldt, zoals in bepaalde families van Arabische herkomst of in sommige kringen afkomstig uit de Balkan, het Midden-Oosten of Azië.

...naar persoonlijke wraak

Wraak zien wij vandaag in onze westerse laatmoderne samenleving als een individueel en persoonlijk gedrag, dat op de eerste plaats als wraakgevoel de woede, die door het aangedane kwaad in het slachtoffer gewekt wordt, verder doorzet en versterkt. Wraak verbinden wij vandaag niet meer met een objectieve sociale plicht, die we in loyaliteit hebben te volbrengen, maar zien wij als een passionele emotie die deel uitmaakt van onze intimiteit, of liever op een scherpe wijze onze intimiteit tekent. Wanneer wij onverdiend beledigd of gekrenkt, in de steek gelaten of verraden, onrecht aangedaan worden, wekt dit in ons, als het ware 'instinctief' – ondanks onszelf – niet alleen woede maar ook agressiviteit. Uit de spontane woede als reactie op het aangedane kwaad vloeit rechtstreeks het wraakgevoel voort. Dat bestaat op zijn beurt uit de dubbele gemoedsbeweging van agressiviteit en neiging tot zelfverdediging. Het kwaad of onrecht dat ons aangedaan wordt, kunnen we niet verdragen. Daarom zoeken we dit recht te zetten door ernaar te streven de ander 'met gelijke munt' te betalen. Wraakgevoelens gaan dus een stap verder dan de eerste woedegevoelens, waarover we het hierboven hadden. Men wordt niet alleen kwaad, men wil het onrecht ook rechtzetten. Men wil het evenwicht herstellen. Wat geschonden is kan men niet zomaar laten passeren, het moet als het ware gecompenseerd worden, zodat men de krenking kan verteren en zichzelf weer onder ogen kan komen. Men wil zichzelf recht doen, men wrekt letterlijk zichzelf. Het wraakgevoel kunnen we dan ook een soort oorspronkelijk rechtsgevoel noemen.

Bevangen door wraakemotie en haat

Daarom juist mag wraak als 'gevoel' niet ontkend of onderdrukt worden. Het verdient erkend te worden. Al te vaak wordt wraakgevoel afgedaan als een ontoelaatbare perversie. Nochtans moet het spontane verlangen om zich te wreken na aangedane vernedering of schending gezien worden als een gezonde psychologische realiteit. Die komt best aan de oppervlakte wil men niet in 'verschoven' en

5 R. BURGGRAEVE & J. DE TAVERNIER (reds.), *Terugkeer van de wraak? Een tijd verscheurd tussen revanche, vergelding en verzoening*, Averbode/Baarn, Altiora/Gooi en Sticht, 1996.

6 A. CRÉPIN, *Pardon chrétien et vengeance germanique dans l'Angleterre du haut moyen âge*, in: M. PERRIN (éd.), *Le pardon*, Paris, Beauchesne, 1987, pp. 83-98.

ongezonde uitingen van wraakwoede terechtkomen. Daar hier dezelfde inzichten gelden als voor de nefaste uitwerkingen van de verdrongen woede (zie hierboven), hoeven we er niet verder op in te gaan. In ieder geval moet duidelijk zijn dat een psychologisch begrijpende omgang met woede- en haatgevoelens geen ethische goedkeuring betekent van het cultiveren van deze gevoelens en van het agressief wraakgedrag dat eruit voortvloeit.

Het is inderdaad belangrijk het spontaan, soms passioneel uitbarstende wraakgevoel niet te cultiveren en te koesteren, zodat er wraakintenties en wraakhandelingen uit voortkomen. We moeten tussen beide onderscheid maken, terwijl we evenmin blind mogen zijn voor het feit dat wraakgevoelens gemakkelijk kunnen escaleren, en bijgevolg uitmonden in effectieve wraakplannen en wraakneming. Als het wraakgevoel onderhouden en ontwikkeld wordt, groeit het al snel uit tot een sterke, zelfs wilde passie, die moeilijker en moeilijker bedwingbaar wordt. Daar komt nog bij dat het wraakgevoel de gekrenkte persoon sterk op zichzelf doet terugplooiën, zodat men onwillekeurig zichzelf gaat zien als degene die de wraak zal en moet uitoefenen. Inderdaad, typisch voor de wraakneming is dat ze door het slachtoffer zelf ter harte genomen wordt en direct op de dader gericht wordt, louter op grond van en volgens de maat van het ervaren onrecht. In de wraak is er geen afstand tussen misdaad en straf, of zoals Paul Ricoeur het scherp formuleert: “de elementaire, emotionele, wilde wraakneming wil de straf inschrijven in het spoor zelf van de misdaad”.

Nu is deze ‘maat’ zeer dubbelzinnig, vermits de ‘maat’ van het aangedane onrecht ingeschat wordt door de emotie van de woede. En daarin steekt van meet af aan het risico van disproportie, die steeds verder escaleert. Ook de overheid en de rechterlijke instanties mogen niet zomaar ingaan op de emoties en driften van woede, agressie en wraak, die in en doorheen de ‘volksmassa’ aan de oppervlakte komen,

uitbarsten of een uitweg zoeken. De uitdaging is wel ze als feit te erkennen en ze (te helpen) ombuigen tot ethisch positieve, en dus betere affecten. Dat is zonder meer ook en vooral een taak van de hulpverlening – ook van het herstelrecht – , waarvoor de overheid dan de nodige juridische en ‘hulpverlenende’ context, mogelijkheden en middelen moet scheppen.

Wraakgevoel dat zichzelf koestert, mondt uit in wrok en haat. Emmanuel Levinas⁷ wijst erop hoe de haat een vorm van ontkenning is, die tegelijk verwant is met de moord én in zekere zin erger (al is hij vanuit een ander oogpunt ook weer minder erg). Het extreme van de haat (en van de moord als passie van de vernietiging) openbaart precies doorheen zijn ‘extremiteit’ het destructief karakter van de gecultiveerde wraak. In en doorheen de haat wil men de ander tegelijk radicaal negeren en toch ook weer niet helemaal. Vanuit zijn krenkende hoogte wil de haat de ander vernederen en verpletteren, zonder hem helemaal te vernietigen. Sterker nog, de haat wil dat de ander niet alleen de haat ondergaat maar er ook zoveel mogelijk onder lijdt. Want alleen door dit lijden wordt de vernietigende macht van de haat openbaar. De haat wenst eigenlijk niet de dood van de ander, of liever zij wenst enkel zijn of haar dood als uitgestelde dood, dat wil zeggen als opperste vorm van lijden. Wie haat, wil de oorzaak zijn van een lijden waarvan de gehate het levende bewijs is. De ander door de haat doen lijden betekent niet hem simpelweg tot object herleiden, maar hem integendeel in zijn vernederd bestaan vast kluisteren. Dit is wat de haat tegelijk zo absurd en zo smerig maakt. De haat wil de dood van de ander, echter zonder hem direct te doden. Hij houdt de ander op de rand van de vernietiging nog in leven, zodat die ander doorheen de afschuwelijke pijn van de ontkenning blijf geeft van de triomf van de haat.

7 E. LEVINAS, *Totalité et Infini. Essai sur l'extériorité*, La Haye, Nijhoff, 1961, pp. 216.

Misschien is de vandaag terug opduikende roep om de 'burgerlijke dood' (*la mort civile*) van daders een eigen vorm van haat: de ander sociaal doden zonder hem fysiek te doden. Strikt genomen is de burgerlijke dood een straf die gold tijdens het *Ancien Régime* in Frankrijk, Oostenrijk en de Nederlanden, tot in het latere koninkrijk België. Die straf betekende dat men door de overheid als 'dood' werd beschouwd, in die zin dat een persoon helemaal uit het sociale leven werd 'weggesneden'. Zijn of haar huwelijk werd ontbonden, hij of zij kon geen contracten meer sluiten noch een huis of andere eigendommen verwerven of zelfs huren. Ook haar of zijn eventueel vermogen werd afgenomen om verdeeld te worden onder de erfgenamen...

Een burgerlijk dood verklaarde persoon kon ook niet getuigen, enzovoort. Toen in 1831 de Belgische Grondwet werd opgesteld, werd – parallel met de Nederlandse Grondwet (1831) – de burgerlijke dood als straf afgeschaft. In art 18 van de Belgische Grondwet wordt zelfs gestipuleerd dat de straf nooit meer kan heringevoerd worden omwille van haar onmenselijk karakter. Men kan zich vandaag niet van de indruk ontdoen dat bepaalde vormen van volkse woede-uitbarstingen tegen (de vervroegde vrijlating van) daders van ongemeen zware delicten (tegenover kinderen) niet alleen roepen om de herinvoering van de doodstraf maar onwillekeurig ook een roep inhouden voor de herinvoering van de 'burgerlijke dood'. De woede en haat tegen dergelijke daders lijkt dan – al dan niet uitgesproken – zover te gaan dat men hen eigenlijk sociaal 'dood wenst': een merkwaardige, niet helemaal verrassende 'populistische' terugkeer van de 'burgerlijke dood'...

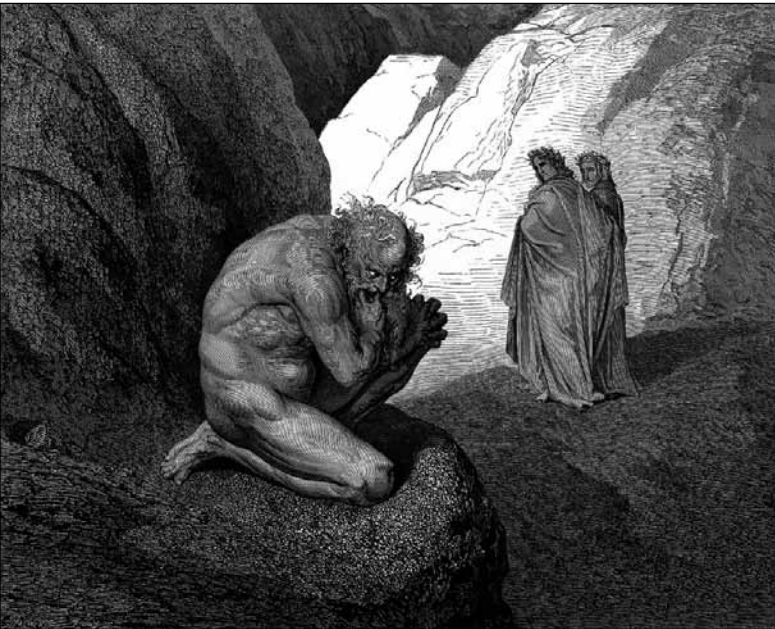
Door wraak in wrok en haat te laten uitmonden wordt de evenredigheid van het ondergane lijden waarmee het slachtoffer de dader wil doen lijden al gauw doorbroken. Op die wijze zoekt de wraak de kortste weg tussen het ondergane lijden van het slachtoffer en het lijden als straf voor de dader, maar dit leidt precies tot kortsluiting. In dit opzicht is wraak niet alleen snel maar té snel, niet alleen emotioneel maar té emotioneel, niet alleen direct maar té direct! De wraak is als emotie niet alleen oorspronkelijk, maar ook primitief en ongebreideld. De eruptieve passie van de wraakwoede vermenigvuldigt zichzelf in een losgeslagen wraakactie, die geen enkele redelijkheid meer inhoudt maar in totale wanverhouding explodeert – en die daarenboven een onvoorziene 'tegen-wraak' oproept, die evenzeer buitensporig is, waardoor men in een infernale spiraal terechtkomt.

Daarenboven fixeert het aangehouden wraakgevoel onze aandacht en energie op het verleden, zodat geen interessante projecten voor de toekomst meer ontwikkeld worden. Door zich te nestelen in het wraakgevoel verstikt men in zichzelf elke creativiteit, waardoor men de eigen persoonlijke groei afremt of zelfs blokkeert. Wie belust is op represailles verscherpt tevens bij zichzelf de ondergane kwetsuur. Door ze telkens weer in herinnering te roepen, verhindert men dat ze geneest. Daarenboven, wie effectief wraak neemt imiteert onwillekeurig degene die de kwetsuur heeft geslagen. Men wordt door het kwaad dat de ander gedaan heeft zelf 'besmet'. Letterlijk door 'weer-wraak' te willen nemen tast men zijn eigen innerlijke integriteit en harmonie op zo'n manier aan dat men 'getekend' wordt door het kwaad van de dader. Door de ander met dezelfde wapens te bestrijden, dat wil zeggen op dezelfde manier te beledigen, aan te vallen of te schenden, vernedert men zichzelf tot de 'boosaardige' mens die men verfoeit. Zo ontstaat een vicieuze cirkel: het slachtoffer wordt een dader zoals de dader.

Trouwens, wie er plezier in vindt zich op iemand te wreken, schept in zichzelf de voedingsbodem voor een diep invretend schuldgevoel. Men gaat zichzelf schuldig voelen, omdat men het lijden van een ander gebruikt om de eigen vernedering te verlichten. Wraakneming wekt in ons ook de vrees voor een 'terugwerkende kracht'. We mogen vrezen dat onze wraakuiting naar de ander toe zich tegen ons kan keren en dat die ander ons met dezelfde munt zal terugbetalen. We kunnen in de greep geraken van de angst voor de mogelijke tegenaanval, die ons als een boemerang kan treffen. De wraak, die we onderhouden, voedt dus in ons de gevoelens van wrok, woede, haat en vijandschap. Op hun beurt zijn deze gevoelens echte haarden van stress, die niet alleen onze psychische, maar ook onze geestelijke en lichamelijke gezondheid aantasten, zoals bijvoorbeeld ons immuuniteitsstelsel, met een aantal neurovegetatieve ziekten tot gevolg.

VOORBIJ DE WRAAK NAAR 'VERGELDING' EN RECHTZETTING

Om al deze redenen is het belangrijk de beslissing te nemen om de – op zich begrijpelijke – wraakgevoelens niet te voltrekken, maar ze te transformeren tot intermenselijk en sociaal constructieve gevoelens en handelingen. Dit is een bewuste keuze, die precies in alle nederigheid de gepassioneerde van het wraakgevoel erkent en inschat, en er zich niet wil aan uitleveren. De 'wijze' mens ontdekt dat hij 'voorbij de wraak' moet proberen te geraken, om precies niet in voorthollende onmenselijkheid terecht te komen. Deze wijsheid heeft veel weg van de negatieve formulering van de gekende 'gulden regel': 'Wat jij niet wilt dat jou geschiedt, doe dat ook een ander niet', of positief geformuleerd: 'Behandel anderen altijd zoals je zelf wilt behandeld worden'. Dit is voor Karen Armstrong de minimale basis voor het reeds vermelde project van interreligieuze dialoog en samenwerking 'Compassie'. Uit praktische, dagelijkse ervaring weten wij dat wij anderen beter geen kwaad kunnen aandoen, omdat zij ons op hun beurt dit kwaad zullen aanrekenen en terugbetalen. En dit onheil kunnen we beter vermijden door onze wraakgevoelens aan banden te leggen.

De vraag is natuurlijk hoe wij 'voorbij de wraak' kunnen komen. Men staat immers voor een dubbele uitdaging. Men moet namelijk vooreerst de positieve kant van het wraakgevoel ernstig nemen: de nood aan rechtzetting, vereffening en rechtvaardigheid. Maar anderzijds mag men de uiting en realisatie van het verlangen naar wraak niet aan de emotie – en haar gepassioneerde – overlaten. Hoe is dit nu mogelijk? Hoe kan men het positieve van de wraakgevoelens realiseren zonder de wraakneming zelf waar te maken? Is dit geen contradictie, geen onmogelijke opgave? Volgens Ricoeur gaat het erom de juiste afstand te vinden tussen wat enerzijds

het wraakgevoel betekent en anderzijds de straf oproept. Zonder de vrije loop te laten aan de woede maar ook zonder het aangerichte kwaad te bagatelliseren, staat men voor de opgave het aangedane kwaad op een eerlijke en correcte manier te bestraffen.⁸

Rechtzetting en vergelding

Deze aanpak impliceert dat het aangedane kwaad wordt rechtgezet en vereffend. En deze rechtzetting begint met de beslissing het onrecht, de belediging of het kwaad te doen ophouden. De beslissing om geen wraak te nemen herleidt het slachtoffer niet tot passiviteit, maar daagt hem of haar precies uit om het kwaad actief een halt toe te roepen. Men moet bijvoorbeeld de moed hebben om iemand die anderen voortdurend beledigt, belachelijk maakt of over hen roddelt te interpellieren. Als men de verontwaardiging of kwaadheid, die men van binnen voelt helemaal voor zichzelf houdt, dan kan deze woede onderhuids verschuiven naar en perverteren in wraakgevoelens en zelfs uitmonden in effectieve wraakneming (treiterij, pesterij). Degene door wie men beledigd en gekwetst of onrechtvaardig behandeld wordt aanspreken is geen gecamoufleerde vorm van wraak. Het is iets te gemakkelijk voor niet-slachtoffers om de eis tot vergelding af te doen als een uiting van primitief wraakgevoel. Vergelding is integendeel een vorm van zelfrespect, in die zin dat men zichzelf drager weet van onaantastbare menselijke waardigheid. Het is ook een vorm van respect voor de ander, in die zin dat men de ander als een vrij en verantwoordelijk wezen beschouwt.

Het kan nodig zijn dat men voor de stopzetting en de rechtzetting van het aangedane kwaad zijn toevlucht neemt tot juridische stappen. Een gezond ethisch realisme impliceert dat men het mogelijke of reële aangedane kwaad zoveel mogelijk probeert te voorkomen of te kanaliseren, dat wil zeggen in te perken en te corrigeren. In een menswaardige samenleving kan men niet aanvaarden dat iemand een ander onderdrukt, mishandelt, verstoot, uitbuit, kortom onrechtvaardig behandelt en belaagt. Dit is dan ook de reden waarom straffen gerechtvaardigd zijn. Het is de aantasting van de persoon en de integriteit van anderen die 'vergelding' rechtvaardigt. De samenleving is er derhalve toe verplicht geweld en kwaad niet alleen te oordelen maar ook te veroordelen, te sanctioneren en tegen te gaan.

Let wel, in weerwil van het dagelijkse taalgebruik dat vergelding en wraak al te vaak door elkaar haspelt, wordt hier met vergelding geenszins persoonlijke wraakneming bedoeld, met alle dubbelzinnig genot en hevigheid van dien. 'Vergelding' moet integendeel begrepen worden als een rechtsregel die enkel op sociaal niveau mag functioneren binnen een rechtssysteem. Alleen een rechter mag oordelen en veroordelen, waardoor precies de vergelding in de strikte

⁸ A. LASCARIS, *Neem uw verleden op. Over vergelding en vergeving*, Baarn-Tielt, Ten Have-Lannoo, 1999.

zin van het woord een 'vergeldingswet' is. Daar waar geweld op zijn beurt geweld oproept, moet deze kettingreactie gestopt worden. Dit is precies het doel van de rechtspraak die een onaanvaardbaar of misdadig vergrijp tracht terug te brengen tot een geschil binnen de civiele orde en dus boven de botsing tussen twee individuen (of groepen) uitheft.

Meteen neemt de rechter het aangedane kwaad volledig ernstig, wat precies de bedoeling is van de uitgesproken sanctie als 'vergelding'. Belangrijk is dat een rechter en niet het slachtoffer de maat van de vergelding bepaalt. Als het slachtoffer zelf de vergelding zou kunnen vorderen en bepalen, zou het risico van disproportie nooit ver weg zijn. Dit betekent niet dat het slachtoffer geen rol in de strafbepaling (en *mutatis mutandis* in de strafuitvoering) zou mogen spelen, méér dan nu in ons rechtssysteem gebeurt, waar het slachtoffer nog teveel als een informant wordt beschouwd en te weinig als een persoon aan wie onrecht is aangedaan. Door het kwaad te veroordelen en een straf uit te spreken, maakt de rechtspraak elk lichtzinnig denken over menselijk handelen en kwaad onmogelijk. Iemand van het leven beroven kan niet ernstig genoeg genomen worden. In een samenleving, waarin alleen tederheid, liefde en vergeving zouden heersen, loopt men het gevaar van een te grote lijdzaamheid tegenover het kwaad. Daarom ook geldt het principe van de 'evenredigheid' als basis voor het strafrecht. Vaak is het pas als wij 'met dezelfde munt betaald worden', en wij het aangedane kwaad in ons eigen vlees voelen, dat de ernst tot ons doordringt van wat wij anderen aandoen. In deze zin neemt het evenredigheidsprincipe het kwaad tussen mensen helemaal ernstig.

In de joodse traditie heeft men, precies om de wraak te overschrijden en toch het positieve van het 'rechtsgevoel' (en de schending ervan) dat in de wraakgevoelens huist te behouden, de zogenaamde 'vergeldingswet' (*jus talionis*) ontwikkeld: "oog om oog, tand om tand" (Lv 24,17-22). Het gaat inderdaad om een wet, en niet om de toelating om wraak te nemen. Om niet aan de wraakemotie omtrent aangedaan onrecht ten prooi te vallen, moet men het gebeurde voor de rechter brengen. Deze moet dan de ernst van het kwaad en de verantwoordelijkheid van de dader meten, om dan in evenredigheid een straf uit te spreken. Tegelijk heeft de joodse traditie rond de vergeldingswet een hele jurisprudentie gebouwd, precies om in de uitvoering de vergeldingswet te humaniseren, bijvoorbeeld door de berokkende schade om te rekenen in geld. Tevens houdt men vast aan het basisprincipe van de evenredigheid tussen kwaad en straf, dit om niet ten prooi te vallen aan 'klassejustitie', want wie rijk is kan schade makkelijker terugbetalen....

Zie voor een verdere uitdieping: R. BURGGRAEVE & I. VAN HALST, *Gedreven tussen goed en kwaad. Inspiratie om recht in het leven te staan*, Tielt, Lannoo, 2010, 2011 (2de druk), pp. 63-79: "De vergeldingswet".

Nood aan humanisering van de vergelding

Nochtans is de evenredigheid ook niet zonder problemen. Gelijke vergelding, bijvoorbeeld de doodstraf voor moord, introduceert een nieuwe vorm van geweld. Daarom heeft de samenleving de urgente taak de rechtspraak en in het bijzonder het strafrecht te humaniseren. De evenredige vergelding kan geen definitief justitieel regime zijn: vermenselijking van de straf is een ethische noodzaak, wat bijvoorbeeld de afschaffing (of de niet-herinvoering) van de doodstraf betekent.

Een heel concrete manier om deze humanisering door te voeren is de 'berekening' van het aangedane kwaad. Zo kan men 'vergelding' omzetten in vormen van 'schadevergoeding' en 'genoegdoening', zoals bijvoorbeeld in een werkstraf of gemeenschapsdienst, of in het effectief betalen van schade. Het is niet alleen belangrijk om te erkennen dat er ernstig leed aan anderen is berokkend. Er moet ook een reële inspanning geleverd worden om het aangedane leed én het leed dat door naast- en nabestaanden ook vandaag nog ervaren wordt te compenseren, al is het maar symbolisch (als er geen effectieve vergoeding mogelijk is), aldus Desmond Tutu.

"Als de dader eenmaal heeft bekend en het slachtoffer heeft vergeven, betekent dat niet het einde van het proces. Vaak heeft het kwaad het slachtoffer op een tastbare, materiële manier benadeeld. De apartheid voorzag de blanken van enorme voordelen en privileges, terwijl de slachtoffers beroofd en uitgebuit werden. Als iemand mijn pen steelt en dan vraagt of ik hem wil vergeven, zal hij mij ook de pen teruggeven omdat ik anders niet kan geloven in de oprechtheid van zijn bekentenis en berouw. Bekennen, vergeven en schadeloosstellen, waar mogelijk, zijn onderdelen van een continuüm. Als er geen huizen komen ter vervanging van de krotten en hutten waarin de meeste zwarten wonen, als zwarten geen toegang krijgen tot schoon water, elektriciteit, betaalbare gezondheidszorg, fatsoenlijk onderwijs, goede banen en een veilige omgeving – zaken die voor de overgrote meerderheid van de blanken allang vanzelfsprekend waren – kunnen we de verzoening vaarwel zeggen".

D. TUTU, *Geen toekomst zonder verzoening*, Amsterdam, De Bezige Bij, 1999, p. 267. Zie ook p. 262.

Wij hebben niet alleen een rechtvaardigheid zonder hartstocht nodig, dat wil zeggen een objectieve en onpartijdige rechtspraak zonder wraak, maar ook een justitieel systeem zonder beul dat de aangedane schade probeert te herstellen. Daaruit blijkt zonder meer ook het belang van het herstelrecht en de herstellbemiddeling. Dit impliceert dat we zoeken naar een manier om het vergeldingsprincipe positief in te vullen, door onder meer de dader op zo'n manier medeverantwoordelijk te maken dat hij zich ook inzet om het veroorzaakte kwaad zoveel als mogelijk weg te werken en te 'herstellen'.

Nochtans moet men zich hier ook hoeden voor misverstanden, en mag men de fundamentele dubbelzinnigheid van sanctie en genoegdoening niet uit het oog verliezen. Een moord is en blijft een moord, misbruik en schending blijven misbruik en schending en kunnen door geen enkele sanctie of schadevergoeding rechtgetrokken of ongedaan gemaakt worden. Slachtoffers van zware misdrijven – en hun naast- of nabestaanden – blijven voor altijd ‘getekend’ door wat hen is aangedaan, welke ook de strafmaat voor de daders en bijvoorbeeld de levenslange uitvoering van die strafmaat (of eventuele vervroegde invrijheidsstelling) moge zijn. Het is en blijft een onvolkomenheid dat het kwaad tussen mensen omgezet wordt in een of andere vorm van ‘compensatie’. Het kwaad valt immers door niets te compenseren, zeker niet de meest onherroepelijke en kwetsende vormen van aangedaan kwaad. Criminaliteit ‘meten’ met een of andere vorm van ‘herstel’ blijft een vorm van letterlijk te nemen niet-intentionele ‘on-achtzaamheid’ tegenover het aangedane onrecht, niettegenstaande het ook een vorm van wenselijke humanisering van de rechtspraak meebrengt. Zelfs al wordt iets met straf of schadevergoeding goedge maakt, toch is niets uitgewist. In dit opzicht moet het evenredigheidsprincipe in de rechtspraak als principe hardnekkig overeind gehouden worden, al moet het in de toepassing, dat wil zeggen in de jurisprudentie, gemilderd worden. Dit is een moeilijke, misschien wel

onmogelijke evenwichtsoefening. Daarom juist is ze altijd weer te herdoen: er kan geen sluitend en onfeilbaar rechtssysteem noch strafrecht bestaan.

Ook als vergelding en rechtzetting aan het slachtoffer een zekere genoegdoening en soelaas kunnen bieden, ze lossen niet alles op, precies omdat ze geen vat hebben op het onherstelbare van het aangedane kwaad. En let wel, dit geldt niet alleen voor de slachtoffers en hun naast- of nabestaanden, maar ook voor de daders. Het is precies de onverbiddelijkheid van het kwaad en de onomkeerbaarheid van de tijd die ermee samenhangt (‘gedane zaken nemen geen keer’), die het verlangen naar iets ‘anders’ en ‘méér’ dan de vergelding doen ontstaan. Dat ‘méér’ noemen we vergeving en verzoening. We willen nu onze aandacht richten op verschillende aspecten van beide.

Deel II over vergeving en verzoening komt in het volgende Koerierdossier van januari-februari 2013.

p.3 *Tre profili*, Remo Brindisi, Artgate Fondazione Cariplo - cc

p. 4 *De schreeuw*, monument voor Theo van Gogh, Jeroen Henneman (foto: Roi Shiratski) - cc

p. 7 *Study for a fiend's head*, George Romney

p. 9 *Consumed*, Jennifer Hansen – cc

p. 11 *Duelo a garrotazos*, Francisco de Goya

p. 12 *Kampfende Formen*, Franz Marc, The Yorck Project

p. 13 *Curs'd wolf thy fury inward on thyself prey and consume thee*, Gustave Doré

p.15 *De cel van de veroordeelde*, Mihály Munkácsy

COLOFON

Auteur van dit dossier: Roger Burggraeve

Eindredactie: Karin Seberechts

Verantwoordelijke uitgever: Annemarie Gielen

Druk & lay-out: Drukkerij Room, Sint-Niklaas

ISBN-nummer: 9789461370327

Wettelijk depotnummer: D/2012/3498/011

Foto's: Creative Commons en publiek domein